

מעמדם של לימודי דת האסלאם

במכללה אקדמית לחינוך ובבתי הספר בישראל כיום

אברהים מחאג'נה ודרורה כפיר

מכללת בית ברל

תקציר

במחקר זה למדנו על תפיסת העולם הקשורה ל"אוריינטציה אסלאמית" הקיימת במוסד חשוב ומרכזי להכשרת מורים מוסלמים במדינת ישראל.

המחקר נקט בגישה האיכותנית ובסוגת ניתוח מדיניות. הוא נעזר בניחות מסמכים וראיונות חצי מובנים. נמצא כי תפיסת העולם האסלאמית, אליה מחנכת "אלקאסמי": המכללה האקדמית לחינוך" - המוסד היחיד בישראל להכשרת מורים במקצוע דת האסלאם - את פרחי ההוראה בתחום לימודי דת האסלאם היא הליברלית/מודרנית אשר מקבלת ביטוי גלוי בצמצום היקף תכנית הלימודים במחלקה לדת האסלאם - צומצמו הקורסים, נעשה שילוב קורסים יחדיו, גדל מספר התלמידים בכיתות הלימוד, נכנסו יותר מומחים לפדגוגיה ולתכנים חינוכיים מודרניים, שעות ההכשרה המעשית שינו את ייעודן ותפקיד "המטיף" ו"האימאם" נדחק לקרן זווית לטובת תפקיד "המורה".

הרכב הסגל האקדמי שונה בעקבות וויתור על חלק מהסגל המייסד, בעיקר על אלו שהגיעו משטחי הרשות הפלסטינית, ניתן עידוד לסגל האקדמי להמשיך את לימודי לתארים מתקדמים. נעשה חינוך מחדש של הסגל האקדמי לשיח "פלורליסטי" ו"סובלני", והסגל האקדמי דורבן לאמץ גישה אקדמית מערבית על שלל ביטוייה.

במבנה תכנית הלימודים - צומצם מקומם של לימודי הדת תוך חיזוק הא-פוליטיזציה של התמחות דת האסלאם.

נמצא כי הבוגרים, "החדשים" ו"הוותיקים" כאחד, רכשו את התפיסה השלטת בהכשרתם והטמיעו את האוריינטציה המודרנית-ליברלית בהוראתם בבתי הספר: הם מציגים בצורה מאוזנת את השקפות העולם של רוב הזרמים הדומיננטיים, שומרים על א-פוליטיות ומקובעים במציאות בה מקצוע דת האסלאם בבית הספר נדחק לשוליים. במציאות הקיימת הוראת מקצוע דת האסלאם בבית הספר איננה נתמכת על-ידי המדינה, המנהיגות הערבית וציבור ההורים והתלמידים.

הקדמה

מעט מאד נחקר ונכתב בכל הנוגע למוסדות להכשרת מורים ערביים או הכשרתם של מורים ערביים בישראל (אגבריה, 2011). משרד החינוך, מצדו, מעולם לא טרח לפתח מדיניות דיפרנציאלית להכשרת מורים להוראה בחברה מרובת תרבויות כמו החברה הישראלית (Yogev, 1996; יוגב, 2001), כשם שלא הקדיש לנושא זה את המקום הראוי לו בחינוך הערבי בישראל (אבו עסבה, 2007). גם כאשר נדונה ההכשרה להוראה בישראל במסגרת פורומים, וועדות וגופים מעצבי מדיניות לא יוחדה תשומת לב דיפרנציאלית

למיעוט הערבי, לצרכיו ולזכויותיו (אגבריה, 2011). ובכל זאת, הרפורמה האחרונה בתחום הכשרתם של מורים בישראל (המועצה להשכלה גבוהה, 2006) פותחת פתח צר לגמישות מוסדית ולהתחשבות בייחודיות תרבותית או אחרת (לאומית, דתית).

בשנים האחרונות הסטודנטים הערבים מהווים כשליש מכלל הלומדים במכללות להכשרת מורים בישראל. 54% מתוכם במכללות עבריות ו-46% בארבע מכללות ערביות. בהשוואה לגודל האוכלוסיות היהודית והערבית בישראל זהו ייצוג יתר שנוצר בעשור האחרון כאשר חלה ירידה בביקוש ללימודי הוראה בקרב סטודנטים יהודים ועליה בקרב סטודנטים (90% מהם נשים) ערבים (אגבריה, 2011). בהמשך, כמובן, נוצר וימשיך להיווצר מחסור במורים במגזר היהודי (הממלכתי בלבד) (כפיר ואריאב, 2004) ועודף מורים ערביים, שיתקשו למצוא עבודה. הסטודנטים הערבים הלומדים במוסדות עבריים, טוען אגבריה (2011) אינם זוכים לחשיפה משמעותית לתכנים ייחודיים או אפילו לא לייצוג במרחב המשותף להם ולעמיתיהם היהודים. המצב איננו טוב בהרבה במכללות הערביות שכן, כמו כל יתר המכללות הן נתונות לפיקוח משרד החינוך, אשר בין פקידי ומנהליו אין ייצוג נאות לערבים (שם). מעניין שאגבריה (2011) מכביר במילים על "ייחוד לאומי ותרבותי" אך לא על ייחוד דתי, ובכך הוא מתעלם מן המיעוטים שבתוך המיעוט הערבי, אלה שאינם מוסלמים, למשל, הנוצרים והדרוזים.

בהקשר הישראלי, בעשור האחרון הדיון התמקד בסוגיה האם הרב-תרבותיות היא אידיאולוגיה ניא-ליברלית? כלומר, האם הביזור, החילון, וההשתחררות מכבלי הצנטרליסטיים של המדינה מסייע לאוכלוסיות השונות, (בעיקר המוחלשות) להשמיע את קולן, את הנרטיב שלהן על עצמן, או שמדובר במניפולציה של ההגמון (במקרה שלנו - היהודי) המשתמש הפעם בכוחות השוק כדי להמשיך ולהשליט את הנרטיב שלו הן על עצמו והן על אחרים (גוטוויין, 2001). מדובר בדיון מורכב אשר הרלוונטיות שלו למחקרנו מסתכמת בטענה כי המדינה (על-פי המדיניות הניאו-ליברלית, כפי שהראו דהאן ויונה (2005, 2006)), פועלת בשני אופנים דיאלקטיים - "מדינה חזקה" ו"מדינה חלשה". כ"מדינה חזקה" היא מגבירה את הפיקוח המתבטא בדרישה לאחריותיות, בהחלת סטנדרטים ובתכני ליבה מחייבים. כ"מדינה חלשה" היא מפריטה שירותים ציבוריים נסוגה מאחריותה לתחום הרווחה ומאפשרת הכרה במגוון תרבויות כל עוד הכרה זו לא מחייבת שינויים פוליטיים המחלקים מחדש את הנכסים הציבוריים ולא מחייבת שוויון כלכלי-תרבותי משמעותי.

אגבריה ומחאג'ינה (2009) מצאו שהחינוך הערבי בישראל סובל משתי "המדינות" (החזקה והחלשה) הניאו ליברליות יחד: מחד גיסא, המדינה החלשה מסירה מעצמה את האחריות כלפיו באמצעות ביזור והפרטה ומאידך, המדינה החזקה חותרת בבירור להידוק

השליטה בו באמצעות דרישה לאחריותיות והגדרת סטנדרטים ובחינתם. המאמר הנוכחי מביא נתוני מחקר שהתמקד במכללה אחת להכשרת מורים ערבים אשר הוקמה בתמיכת הממסד ובעידודו כמשקל נגד להתארגנות חוץ-ממסדית לחינוך דתי אסלאמי באזור "המשולש" (מרכז ישראל). מכללה שהוקמה לצורך הכשרת מורים להוראת דת האסלאם (יחידה בישראל) התפתחה למכללה אקדמית ערבית חדשה להכשרת מורים להוראת נושאים מגוונים. אנו ביקשנו ללמוד מה קרה ללימודי דת האסלאם במצב ייחודי זה.

אוריינטציות עיקריות בלימודי האסלאם

כמו כל דת, גם דת האסלאם מאופיינת בריבוי תפיסות ופרשנויות בכל הנוגע לכתביה המקוריים ובריבוי גישות לפרקטיקה הדתית. ההטרורגוניות של הדת האסלאמית מאופיינת בראש ובראשונה בהבחנה בין שני הזרמים המרכזיים, הסוני והשיעי. פרט להבחנה זו נספרו בין המאמינים של דת האסלאם לא פחות משבעים קבוצות האוחזות בתפיסות עולם מגוונות (רוסתם, 2003).

העבודות האחרונות בתחום זה מציעות טיפולוגיה של ארבע אוריינטציות אסלאמיות בעלות זיקה רבת משמעות לחינוך: האוריינטציה החילונית, האוריינטציה המודרנית-ליברלית, האוריינטציה המסורתית והאוריינטציה הפונדמנטליסטית (ראו, למשל, Daun, Arjmand & Walford, 2004; Sadaalah, 2004). לכל אחד מן הטיפוסים הללו תשתית מושגית ואורח חיים אופייני.

סיכום שלהן הופיע אצל סאדאלה ומובא בלוח 1.

לוח 1: ארבע האוריינטציות האסלאמיות לפי הטיפולוגיה של סאדאלה *

אוריינטציה דתית	ספרה דתית	תפיסת החוק	סוברניות ומערכת פוליטית	זהות/ לויאליות עליונה	אקטיביזם/ השפעות פוליטיות אסלאמיות	חינוך
חילונית	פרטית	עשיית אדם	דמוקרטי- פלורליסטי	זהות ונאמנות לאומית חשובה כמו הדת		חילוני ומודרני
מודרנית- ליברלית	ציבורית	עשיית אדם המתחקה אחר חוקי אלוהים	לא בהכרח אסלאמי אך מתחקה אחר עקרונות	אין קונפליקט בין זהות לאומית ודתית	האסלאם ניטרלי מבחינה פוליטית	מודרני המכיל תכנית לימוד

אורינטציה דתית	ספרה דתית	תפיסת החוק	סוברניות ומערכת פוליטית	זהות/ לויאליות עליונה	אקטיביזם/ השפעות פוליטיות אסלאמיות	חינוך
			האסלאם			דתית
מסורתית	ציבורית	חוקי אלוהים	לא בהכרח אסלאמי	זהות ונאמנות דתית	-	חינוך אודות האומה
פונדמנטליסטית	ציבורית	חוקי אלוהים	מערכת פוליטית אסלאמית	נאמנות עליונה לאומה האסלאמית והזהות הדתית	האסלאם כמקור לאקטיביזם אסלאמי	הכלאה של מודרני ודתי

*מקור: (Sadaalah, 2004, pp. 39-40)

האורינטציה החילונית דוגלת בהפרדת הדת (האסלאם) מהמדינה (הממשל והשלטון). דרישתה המפורשת קוראת לצמצם את תפקיד הדת בחיי היום יום, בחברה ובשלטון ולהחיל את עקרונותיה והנחיותיה רק בספירה הפרטית של היחיד. להשגת מטרה זו, החילוניים קוראים לחקיקה מעשה יד אדם (כלומר, הם דוחים את תפיסת ההלכה הדתית כחוק חברתי) אשר תענה לצורכי המאמינים והלא מאמינים גם יחד. החילוניים פועלים בכיוון השגת דמוקרטיה, פלורליזם וחירות פוליטית שלא מתאפשרות, לטענתם, תחת משטר אסלאמי הנשען אך ורק על ההלכה האסלאמית. החילוניים (גם כאלה שלא מרוצים מאיכויות האסלאם עצמו) מסכימים שבתי הספר אמורים להיות מודרניים והחינוך צריך להיות חילוני (Sadaalah, 2004, pp. 40-43). האורינטציה החילונית מיישרת קו עם הגישה הנפוצה בשיח הגלובלי הדוגל בפלורליזם, רב תרבותיות, חירויות הפרט וקבלת הנרטיב של האחר.

האורינטציה המודרנית-הליברלית מסכימה עם אימוץ של הערכים המודרניים או, לחלופין, הטמעת ערכים אלה באסלאם. לפי אורינטציה זו, האסלאם ניטראלי מבחינה פוליטית. האסלאם הוא דת ודרך חיים ולא ראוי שיתווה את כל מהלך חייהם של בני האדם. לפי התפיסה הליברלית, האדם הוא המחוקק והוא זה שקובע את נוהלי החיים, גם אם הגישה גורסת כי ההשראה של החקיקה וניהול חיי החברה יבואו מהאסלאם. החינוך הליברלי הוא ביסודו חינוך מודרני, אם כי משולבים בו לימודי הדת (Sadaalah, 2004, pp. 46-49). לפי האורינטציה המודרנית-ליברלית ראוי לאמץ חלקים מתרבויות אחרות, בעיקר התרבויות המערביות, חלקים המתיישבים עם עקרונות האסלאם. כלומר,

המודרניסטיים, יחד עם רצונם לשמר את היסוד המוצק של זהותם האסלאמית מוכנים ורוצים לפתוח בדיאולוג מותנה עם תרבות האחר, להשפיע עליה ולהטמיע אותה בלא לפגוע בזהויות הנפרדות.

האוריינטציה המסורתית דבקה במעמד הבכורה של האסלאם ההיסטורי וארבעת בתי הספר המרכזיים שלו (שאפעי, חנבלי, מאלכי וחנפלי). כל חידוש או סטייה מההוראה של בתי ספר אלה אינם מקובלים על חסידיה של אוריינטציה זו. לטעמם, האסלאם הוא דת ודרך חיים גם יחד. לכן, המודרניות על אפיוניה השונים תישאר חיצונית וזרה לדת ולראייה המסורתית. החקיקה הבלעדית היא ההלכה האסלאמית והחינוך הוא חינוך מסורתי השואב את שורשיו מהאסלאם המקורי. הדוגלים בתפיסה זו חושבים כי בתי הספר המסורתיים המחנכים ברוח האסלאם חיוניים להמשך טיפוחו של דור פוסקים שיתמודדו עם הסוגיות העכשוויות. בתי הספר המסורתיים אינם מתחרים ישירות עם בתי ספר מודרניים אך הם מנסים לשמר את התפיסה המסורתית החלה על כל אורחות החיים ודוחים את האוריינטציה הליברלית המשלבת עקרונות מודרניים בחיי המאמינים (Sadaalah, 2004 pp. 43-46). כפי שאפשר להתרשם, האוריינטציה המסורתית מעניקה בלעדיות לנרטיב של האסלאם תוך דחייתם של נרטיבים אחרים.

האוריינטציה הפונדמנטליסטית מאמינה כי האסלאם הוא המקור הלגיטימי היחיד לכל מערכות החיים: הכלכלה, השלטון והפוליטיקה, החברה, התרבות, החינוך - הכול. דחינו, הוא דת ודרך חיים – ואין זולתו. חסידיה של אוריינטציה זו קוראים לכל המאמינים לחזור למקורות האסלאם באמצעות תנועה של רפורמיזם והתחדשות. החוק היחיד התקף הוא חוק ההלכה האסלאמית והריבון הבלעדי הוא אלוהים. ככזו, ההלכה, פרט להיותה מערכת חוקים, משמשת גם מקור השראה ויסוד איתן לביסוס מדינת האסלאם, המדינה האולטימטיבית למאמינים. החינוך אמנם מכיל הן לימוד מודרני והן לימוד דתי, אך החינוך הדתי הוא כלי מרכזי לשימור ואפילו הגברת כוחה של התנועה הפונדמנטליסטית, כאשר בניוי המוסדות מחייב חינוך מודרני.

רוב הספרות המתפרסמת במערב העוסקת באוריינטציות האסלאמיות מתמקדת בפונדמנטליזם (אלמדרסי, 2006; אלנגאר, 2003). חשוב לדעת כי הפונדמנטליזם איננו עשוי מקשה אחת. ניתן להבחין בתוכו זרמים שונים. נסתפק בהבחנה בין פונדמנטליזם מרכזי לזה הרדיקלי או המהפכני. הזרם המרכזי גורס כי האסלאם מקיף, בעל יכולת להתפתחות עצמית, והוא מסמן את הדרך האולטימטיבית בכל הספירות של החיים. האסלאם נובע ומבוסס על שני מקורות יסודיים: הקוראן ודברי הנביא. ככזה, הוא מתאים לכל הזמנים ולכל המקומות. הזרם המרכזי דוגל בשמירת הסטאטוס קוו תוך שאיפה מתמדת לחזק את החלת השריעה (הלכה) על כל תחומי החיים. בניגוד לו, הזרם

הרדיקלי-המהפכני, הדוגל בכל אותם עקרונות ויסודות של הזרם המרכזי, חולק עלי בעניין שמירת הסטאטוס קוו וקורא למהפכה או לפעילות מרחיקת לכת, שתקעקע את יסודות המשטר החילוני ותחליפו במדינת הלכה (שריעה) (Sadaalah, 2004, pp. 49-59). מתוך כך, הפונדמנטליזם המרכזי מסוגל לחיות עם תרבויות אחרות ולו עד להקמתה של המדינה האסלאמית. לעומתו, הפונדמנטליזם הרדיקלי רואה בכל תרבות אחרת תרבות "כופרת" ופולשת שיש להיזהר מהשפעתה ולהיאבק בה.

מוסלמים אזרחי ישראל

הנתונים העדכניים אשר נדלו מהאתר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (בנובמבר 2013) מראים כי האזרחים הערבים בישראל מונים כ-1.25 מיליון איש (לא כולל תושבי מזרח ירושלים והדרוזים בגולן) ומהווים כ-17% מסך האוכלוסייה בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2009 עמ' 1). האוכלוסייה הערבית בישראל מורכבת ממוסלמים (81.4%), נוצרים (9.8%) ודרוזים (8.8%). הערבים מתגוררים בארבע אזורים גיאוגרפיים מרכזיים: הגליל (56.5%), המשולש (23%) הנגב (23%) והערים המעורבות (8.5%). החברה הערבית מתגוררת ב-129 יישובים (11% מכלל היישובים בישראל) 92 יישובים עירוניים (מונים מעל אלפיים נפש כל אחד) ו-37 יישובים כפריים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2008 עמ' 7; גרא, 2012 עמ' 142-47).

בשנת 2009 שיעור הפרייון הכולל (מספר הילדים הממוצע שאישה צפויה ללדת במהלך חייה) באוכלוסייה המוסלמית עמד על 3.7 ילדים לאישה, לאחר ירידה מ-4.7 ילדים לאישה בשנת 2000. אחוז ההשתתפות בכוח העבודה האזרחי בשנת 2009 בקרב מוסלמים בגילאי 15 ומעלה היה 39.8% (61% בקרב גברים ו-18% בקרב נשים). שיעור הזכאים לתעודת בגרות הגיע ל-45% (לעומת 56% בחינוך העברי). בשנת תשס"ט כלל הסטודנטים המוסלמים באוניברסיטאות היוו 6.5% (7,867 סטודנטים) מכלל הסטודנטים לעומת 3.1% (2,086 סטודנטים) בשנת תש"ן. יותר ממחצית האקדמיים בחברה הערבית הן נשים. הסטודנטים המוסלמים במוסדות להשכלה גבוהה נוטים ללמוד, מסיבות שאינו מעניינו של מחקר זה, הוראה ומקצועות עזר רפואיים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2010 עמ' 1-6).

ארבעת הספרים האחרונים אשר עסקו בחברה הערבית בישראל (חאג יחיא ואבו עיטה, 2007; חמדאללה, 2008; גרא, 2012; ע'אנם ומוסטפה, 2009) מסכימים כי המוסלמים בישראל חיים "סדר יום אמביוולנטי". מצד אחד, הם עוברים שינויים מואצים בכיוון המודרניזציה על שלל ביטוייה בתחום המשפחה, הבריאות, החינוך, הכלכלה, התעסוקה, מעמד האישה וזכויות הילדים. מאידך, הם עדיין משמרים בקנאות חלק מהמוסדות (המשפחה כעוגן פוליטי) והמסורות (כמו הפטריארכאליות) המסורתיים.

זהותית, ישנם שלושה זרמים מרכזיים בקרב המוסלמים בישראל: האסלאמיים אשר קוראים לחזק את הזהות האסלאמית, הלאומניים אשר קוראים לחבר את הערבים עם מורשתם וזהותם הערבית והבין-לאומיים (أمميين) המתחברים עם האחר סביב סוגיות בין-לאומיות כמו הקומוניסטים הערבים המתלכדים עם היהודים המנוחשלים כנגד בעלי ההון והשררה (ע'אנם ומוסטפה, 2009 עמ' 25).

הנתונים אודות "דתיות ומסורת בקרב האוכלוסייה המוסלמית" בסקר החברתי לשנת 2009 מראים כי 9% מהמוסלמים בישראל מגדירים את עצמם כדתיים מאוד, 51% כדתיים, 29% כלא כל כך דתיים ו-10% כלא דתיים. הסקר מראה כי נשים מוסלמיות דתיות יותר מגברים ומבוגרים דתיים יותר מצעירים (הסקר החברתי, 2009 בתוך הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2010 עמ' 5).

אפשר לקבץ את שני הכיוונים החברתיים הסותרים (מודרניות מול מסורתיות) ושלושת הזרמים הזהותיים (האסלאמי, הפאן-ערבי והבין-לאומי) ושתי רמות הדתיות (דתיים לעומת לא דתיים) השוררים בחברה המוסלמית בישראל בעזרת שני צירים מרכזיים: הלוקלי (דתיות, אסלאמיזציה ופאן ערביות) וגלובליים (מודרניות, בין-לאומיות וחילוניות). אם ניעזר במודל של רם (2003, 2003ב, 2005) נמצא שהחברה המוסלמית בישראל חלוקה בין שתי מגמות גלובליות עיקריות: מגמה דתית-לאומנית-לוקליסטית המוצאת תמיכה רחבה בקרב הרבדים המסורתיים בחברה, ומגמה קפיטליסטית-אזרחנית-גלובליסטית שעיוגונה במעמדות החילוניים והמשכילים. כלומר, החברה המוסלמית בישראל עוברת תהליכי גלובליזציה סוציו-אקונומיים ותהליכי פוסט מודרניזציה תרבותיים-זהותיים, המפצלים את החברה המוסלמית לשתי מגמות מתנגשות - מגמת מקיורלד "גלובלית" ומגמת "גייהאד" לוקלית.

האם פתיחתה של מכללת אלקאסמי מייצגת את קבלתה של התביעה העקרונית בדבר זכותו של המיעוט הערבי לשוויון, להכרה בנרטיב שלו ולשותפות מלאה בעיצוב החברה בכללה וענייניו בפרט, כמו שדורש הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות בישראל במסמך משנת 2006 (אגבריה, 2011)?

הקמתה של מכללת אלקאסמי – מכללה להכשרת מורים לדת האסלאם

העולם המוסלמי חש באיום גלובלי תרבותי-דתי על תרבותו הייחודית ומתמודד עמו באמצעות תנועות שונות של "התפתחות" ו"התחדשות" (Daun, Arjmand & Walford, 2004), שמגמתן להיאבק בכוחות החילון בכלל ובהשפעת התרבות המערבית (הדמוקרטית והליברלית) בפרט. כאשר מדובר באוכלוסייה מוסלמית שהיא מיעוט בחברה שאיננה מוסלמית מפתחים במקרים מסוימים "לימודי אסלאם" כלימודים משלימים או חלופיים למערכת החינוך הציבורית, עם או בלי תמיכת המדינה (Daun & Walford, 2004). תכנית

הלימודים הישראלית לבתי ספר מוסלמים מכירה בלימודי דת האסלאם כחלופה ראויה ונכונה ללימודי המקרא במגזר היהודי, אך הממסד לא בהכרח עוקב ללימודים אלה ואוכף את ביצועם הראוי.

רק בשנות התשעים של המאה העשרים (כמעט חמישים שנים מאז הקמת המדינה) הכיר משרד החינוך הישראלי לראשונה בצורך להכשיר מורים להוראת דת האסלאם בבתי ספר ערביים. באותה עת המשרד הגיב להקמתה של מכללה לא ממסדית הקשורה לתנועה האסלאמית שנועדה להכשיר מורים ואנשי דת. בחפזון להקים את המכללה גויסו להוראה בה מורים מן הגדה המערבית שברשותם הלאומית הפלסטינית והיא מוקמה זמנית במרתפו של אחד המסגדים השייכים ל"טריקת אל-קאסמי אל-ח'לוותייה אל-ג'אמעה", בעיר הערבית באקה אלגרבייה. עמותת "אל-קאסמי אל-ח'לוותייה אל-ג'אמעה" הסופית הידועה בתוך החברה המוסלמית בישראל בא-פוליטיזציה ובקשריה הטובים עם הממסד הישראלי נטלה על עצמה את האחריות לניהול המכללה, פיתחה אותה על ידי בניית מבנים חדשים למוסד, גייס מורים אקדמאים, פתיחת התמחויות נוספות פרט לדת האסלאם וקידום המכללה להכרה בה הן מצד משרד החינוך (לצורך הענקת תעודת הוראה) והן מצד המועצה להשכלה גבוהה (לצורך הענקת תואר אקדמי).

מאז מינויו של ד"ר מוחמד עיסאווי, בשנת 2002, כראש המכללה, היא התפתחה כמוסד להכשרת מורים במקצועות "חילוניים" בנוסף למקצוע דת האסלאם. בשנת הלימודים 2014-2013 למדו במכללה כ-1300 סטודנטיות (כולל משתלמות) מכל הארץ, כש-92% מהן סדירות במסלולים: גיל רך, יסודי ועל-יסודי בהתמחויות: לימודי אסלאם, ערבית, עברית, מדעים מתמטיקה, מחשבים, אנגלית, חינוך מיוחד ומורות לגן ולכיתות א'-ב'. בשנת הלימודים תשע"א (2010-2011) פתחה אלקאסמי בהיתר מן המועצה להשכלה גבוהה תכנית לימודים לתואר שני (M.Ed.) בהוראה ולמידה (אתר המכללה, תאריך כניסה 6 נובמבר 2013¹). כלומר, מדובר היום במכללה כללית להכשרת מורים שאחת מהתמחויותיה היא הוראת דת האסלאם – ובכך היא היחידה בישראל.

פתיחתה של מכללת אלקאסמי השפיעה על מספר הלומדים הערבים במכללות אחרות להוראה באזור. למשל, אלבאסל ופלאוט (2007) מדווחות על ירידה במספר הסטודנטים ב"מכון האקדמי להכשרת מורים ערבים" במכללה האקדמית בית ברל. כלומר, אז אם הקמתה של מכללת אלקאסמי לא נדרשה עקב חוסר במורים ערבים אלא אך ורק עקב חוסר בהכשרה מקצועית אקדמית של מורים ללימודי דת האסלאם – מה קרה לה להכשרה זו מאז הקמתה של המכללה?

¹<http://www.qsm.ac.il/heb/Depos/AdminSecretary/defaultLab.asp?LabId=131&did=14>

שאלות המחקר

המחקר המדווח במאמר זה מאפשר היכרות ראשונה עם האוריינטציה של הוראת דת האסלאם במערכת החינוך הערבית בישראל כיום, קודם ברובד הכשרת המורים להוראת תחום זה ואחר כך ברובד בתי הספר הקולטים מורים אלה. מתוך כך שאלנו את שתי השאלות הבאות:

1. מהי תפיסת העולם השלטת בהכשרת המורים להוראת נושא דת האסלאם במכללה היחידה העוסקת בהכשרה זו בישראל, לפי מסמכי המכללה ודיווחי בעלי התפקידים והמורים המלמדים בה.
2. מהי תפיסת העולם של בוגרי הכשרה זו ומהי המציאות אותה הם פוגשים בקהילה ובבתי הספר.

מקורות המידע למחקר

לרשותנו עמדו שלושה מקורות מידע:

- א. מסמכים כתובים למיניהם, למן ידיעון המכללה, דרך פרסומים באתר האינטרנט שלה ועד לפרשיות הלימודים של הקורסים בהתמחות בדת האסלאם.
- ב. ראיונות שבצענו עם עוזר ראש המכללה לעניינים אקדמיים (משמש גם כראש לימודי חינוך), ראש ההכשרה המעשית-פדגוגית, ראש המחלקה לדת האסלאם בבית הספר היסודי והעל יסודי, ראש המרכז לרב תרבותיות, ראש יחידת המחקר והיה אז גם עורך כתב העת של המכללה "גאמעה"), שלושה מרצים חדשים (עם אחת עד שלוש שנות וותק במוסד) ושלושה מרצים וותיקים (מעל שלוש שנות וותק) המלמדים דת אסלאם. ביקשנו לראיין גם את ראש המכללה, אך הוא חלה באותה עת ונבצר ממנו להתראיין. בסך-הכול נערכו 11 ראיונות: חמישה ראיונות עם בעלי תפקידים ושישה עם מורים במכללה.
- ג. ראיונות עם ארבעה בוגרים "ותיקים" (שסיימו את הכשרתם להוראה עם תעודת "מורה בכיר" לפני שנת 2002) וחמישה בוגרים חדשים, בעלי תואר אקדמי "בוגר בהוראה" (B.Ed.) בתחום דת האסלאם – כולם מורים בפועל במועד המחקר. בסך הכול ראינו תשעה בוגרים של ההכשרה במכללת אלקאסמי העובדים כיום בהוראה. המסמכים פורסמו בעברית ובערבית (ולעיתים אף באנגלית). הראיונות נערכו כולם בערבית, הוקלטו ושוקלטו לצורך ניתוחם. המרואיינים חשו בנוח במהלך הריאיון, ציינו מה שהם מסכימים שיוקלט ושוחחו בפתחות עם המראיין לאחר סיומו הפורמאלי של הריאיון. כל החומר תועד במדויק ככל שהתנאים הללו אפשרו.

השאלות שהופנו לסגל המכללה בחנו הן את תפיסת העולם של המשיב בהקשר למקומו של האסלאם בחינוך והן את העשייה במכללה כפי שהוא מבין, מכיר ומעצב. השאלות שהופנו אל בוגרי המכללה שהם מורים בבתי ספר עסקו בנושאים דומים אך התמקדו בהשפעת ההכשרה מחד והמציאות הבית-ספרית מאידך על תפיסותיהם ועשייתם.

תפיסת העולם השלטת בהכשרת המורים לדת האסלאם

המכללה האקדמית לחינוך היחידה העוסקת בהכשרת מורים לדת האסלאם בבתי הספר הציבוריים בישראל עברה שני שלבים באוריינטציה האסלאמית ששלטה בה. בשלב הקדם-אקדמי, בין השנים 1994 ל-2002, שלטה בה אוריינטציה מסורתית. אוריינטציה זו אמנם נשלטה על ידי מורים "מיוזבים" מן הגדה המערבית (שטחי המדינה הפלסטינית, לכשתקום) – אך כאלה שהסכימו לשמור על גישה מקצועית וניטרלית, נקייה ממגמות פוליטיות כלשהן. בשנת 2002 מונה למכללה מנהל חדש והיא זכתה באותה שנה להיתר להעניק תואר אקדמי ראשון בהוראה, לפי החלטה של המועצה להשכלה גבוהה. בה בעת נוספו למכללה חוגי התמחות נוספים. עתה יכלו הסטודנטים להתמחות בהוראתם של מקצועות נוספים, כפי שפירטנו לעיל, לא רק דת האסלאם. שינויים אלה היו כרוכים בשינוי תכניות הלימודים ובסגל ההוראה, וממילא גם באוריינטציה האסלאמית.

תפיסת העולם האסלאמית אליה מחנכת המכללה האקדמית אלקאסמי את פרחי ההוראה בתחום לימודי דת האסלאם, כפי שהיא עולה מהראיונות עם מקבלי ההחלטות, היא הליברלית-מודרנית. לפי הקול הקולקטיבי של מעצבי המדיניות והמרצים בחוג דת האסלאם: המעבר מ"כוליית שריעה" (מכללה להלכה אסלאמית) אשר התמקדה כמעט רק בלימודי דת האסלאם, ל"כוליית תרבייה" (מכללה לחינוך) עם מודל חינוך מערבי שמלמדים בו בעיקר מקצועות חילוניים, לא רק, מצביע על שינוי בהשקפת העולם של המכללה מאוריינטציה אסלאמית מסורתית לאוריינטציה מודרנית-ליברלית. אימוץ תכנית הלימודים שהתוותה המועצה להשכלה גבוהה (דו"ח הוועדה לקביעת מתווים מנחים להכשרה להוראה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל, 2006) חולל שינויים מהותיים הן במבנה והן בהתנהלות החוג לדת האסלאם.

שינויים מרכזיים בתכניות הלימודים כללו את צמצום סך-כול מספר הקורסים בדת האסלאם בהם חייב כל סטודנט המתמחה בנושא. צמצום זה התחייב מן הצורך לשלב בתכנית הלימודים תכנים חינוכיים ופדגוגיים מודרניים. הלחץ על היקף התכנית בדת האסלאם חייב ביטול קורסים או מיזוג קורסים (ובכך הקטנת העיסוק בכל אחד מן הנושאים שמוזגו).

בד בבד, האקדמיזציה של התכנית כולה חייבה אמוץ של המסורת האקדמית הגורסת חשיפה של הלומד לקולות רבים וסותרים ולחשיבה ביקורתית. כל זאת תוך הקפדה על ניטרליות פוליטית למען שימור חסותו של הממסד הישראלי על המכללה.

השינויים בלימודי דת האסלאם במכללת אלקאסמי צמצמו את גבולות ההחלה של עקרונות הדת על כל המרחב החברתי-תרבותי וכיוונו אל מושג הדת כרכיב בתרבות ולא כתרבות כולה. לפי התפיסה החדשה, האסלאם לא קובע את כול מהלכי החיים אלא הוא רכיב אחד מבין רבים של זהות הפרט והקהילה: "הסיסמה שלנו היא פלורליזם תרבותי. הדת היא אחד המרכיבים של הזהות, בדומה ללאומיות ולגזע וכד'. כל אדם חי עם מספר זהויות" (ריאיון עם בעל תפקיד בכיר במכללה).

נציג בכיר של ההנהלה מתאר את מדיניות הא-פוליטיזציה של המכללה בהקשר הישראלי: "יש דת פוליטית ויש מרצה לדת אסלאם עם חשיבה אסלאמית פתוחה. השיך ראאד סלאח, ראש התנועה האסלאמית הצפונית, או השיך כמאל חטיב, סגן ראש התנועה האסלאמית הצפונית, עומדים מול 50 אלף משתתפים באצטדיון באום אל פחם בכינוס השנתי: "אלאקצא בסכנה" כאנשים פוליטיים ולא כאנשי דת. שיך ראאד סלאח לא יכול לעמוד מול אף אחד מאיתנו כאיש דת. בניגוד לו, ראש החוג שלנו יכול להביס את שיך ראאד או כל אדם אחר בדיון דתי, כנה ואובייקטיבי. עם זאת, ראש החוג איננו יכול לשחק את המשחק הפוליטי כי הוא אקדמאי". אותו נציג בכיר של ההנהלה מסביר ומנמק את מדיניות הא-פוליטיזציה של המכללה: "אין חלוקת תפקידים כזו בינינו (בין מכללת אלקאסמי לבין מכללת ההטפה לדת וללימודים אסלאמיים, שאיננה מוסד מוכר על ידי מערכת החינוך או המועצה להשכלה גבוהה) כאילו שהם במסגדים ואנחנו בבית הספר. זה לא קרה ולא יקרה. אנו לקחנו את מה שמגיע לנו מהמדינה ולכן יש עוינות בינינו. המדינה מכירה בנו ואילו הם מוסד לא מוכר, לכן אנו יותר חזקים מהם ולא משתפים פעולה אתם. במכללה שלנו מאמינים באוריינטציה המוסרית-ערכית ואילו הם מאמצים לחיקם את האוריינטציה הפוליטית תחת המעטה של הדת. כל מילה או אמירה היא פוליטית ולכן הם סובלים היום מירידה בפופולאריות".

סיבה אחרת למדיניות הא-פוליטיזציה של המכללה, לפי אחד הבכירים בתוכה: "גם אני הייתי שבוי בתיאורית הקונספירציה, אך במהלך עבודתי במכללה השתחררתי ממנה. בתחילת הקמתה של המכללה הואשמנו כי אנו שייכים לתנועה אסלאמית והיינו צריכים להכחיש ולהוכיח את חפותנו. כאדם רציונאלי, אני לא מאמין בגייהאד כי אני חי במדינת ישראל. אנו בחרנו בצד האנושי, להיות בני אדם, ולא בסחר ברעיונות".

המדיניות המצמצמת את מיקומה של הדת והא-פוליטיזציה שלה הופנמה על ידי הסגל האקדמי של החוג לדת האסלאם. בסוגיה זו מרצה וותיקה בחוג דת האסלאם מעריכה כי

"ההתמחות בדת האסלאם מתאימה את עצמה לנסיבות בהן אנו חיים ולהתפתחויות העידן הנוכחי. כמו "הפקה" (מיומנות הפסיקה לפי ההלכה האסלאמית "המשפט האסלאמי"), אשר מתאים לכל הנסיבות, לכל זמן ומקום, גם החוג לדת האסלאם מתאים את עצמו למציאות העכשווית". אותה מרצה נותנת דוגמאות להסתגלות למעמד של מיעוט בתוך מדינת ישראל: "חוקי ישראל שונים בתכלית מההלכה האסלאמית בכל מה שנוגע לדיני משפחה, כמו הפוליגמיה והירושה, והמטרה שלי היא לחפש ולמצוא את שביל הזהב בין ההלכה האסלאמית לבין החוק הישראלי. לעיתים, אני נאלצת להזניח את הפרשנות מלפני אלף שנים ולחשוב בעצמי כיצד ניתן לגשר על הסתירות בלי לוותר (תפריט) על יסודות האסלאם ובלי הקצנה (אפראט) בהם. אני שוקלת מה מתאים לנו היום כמיעוט בתוך המדינה. דוגמה נוספת היא הצורך שהאישה היום בישראל תצא לעבודה מחוץ לבית, אחרת משפחה תסבול ממחסור". מרצה זו אף הסבירה במפורש כי קו זה תואם את תפיסת העולם של המכללה: "זו אחת המטרות של המכללה ויסוד האמנה שחתמנו עליה בדבר הפתיחות, הפלורליזם והשוויון בין המינים. אנו מעצימים את עצמנו כמיעוט באמצעות הגיבוי הדתי שלנו".

מרצה חדש מחזיק באותה עמדה א-פוליטית ואומר: "במכללת אלקאסמי אני אוהב את העובדה שהם לא מתעניינים בדברים חיצוניים כמו בפוליטיקה, היות וזה יכול להשפיע לרעה על עתיד המכללה. אנו מנסים, כמרצים, לא לחנך בוגר קיצוני ולא לעסוק בסוגיות אלה. נוכחותם של מורים יהודים במכללה מנטרלת את חשיבות ההיבט הפוליטי בתוך המכללה. בהרצאות אנו צמודים לאוריינטציה הפלורליסטית אשר מקבלת את האחר. אנו דואגים בחוג לחנך דור שמקבל ומכבד את האחר. אפשר ורצוי להתווכח עם האחר אך תוך כבוד לשוני בינינו. זו המדיניות הרשמית של המכללה. אנו גם נמצאים במדינה המאופיינת בריבוי תרבויות וחובה עלינו לקבל את האחר". מרצה חדש זה ממשיך ומספר: "אסור להיכנס לסוגיות ותהיות פוליטיות או שאלות הקשורות במושג ג'יהאד¹ שלא במובנו השרעי. נושא זה טעון וגדוש בחילוקי דעות ואפשר שסטודנטים לא יקלטו את המסר האמיתי מדיון פתוח בנושא זה".

מרצה חדש אחר תוהה: "מעניין שהחשיפה היום, בהקשר של האסלאם, היא של הקיצוניות (אפראט) והזילות (תפריט) תוך התעלמות מהמתונים (אלווסטייה) המייצגים את מהות האסלאם. אנו במכללת אלקאסמי דבקים במתינות כדרך חיים (מנהאג). אנו מלמדים חומרים בלי קיצוניות לא לכאן (אדיקות) ולא לכאן (זילות) אלא לאמצע".

¹ הג'יהאד נגזר מהמילה ג'יהאד שמשמעותה עייפות וכוח. הג'יהאד פירושו המאמץ שאדם משקיע כדי להשיג תוצאה רצויה או כדי למנוע תוצאה לא רצויה. הג'יהאד הוא בכל תחומי החיים: תאוות הנפש, השטן, העוני, הבורות, והחול.

כתוצאה מהליך ההשתלבות בממסד על מנת לקבל ממנו תמיכה התחלתית ואחר כך הכרה כמוסד אקדמי המכשיר מורים, מקצוע דת האסלאם הוצב במכללת אלקאסמי בשוליים. הצבה זו באה לידי ביטוי בשני מנגנונים.

המנגנון הראשון: הסטודנטים בעלי הציונים הנמוכים הם שפונים יותר, מופנים ונקלטים בהתמחות בדת האסלאם. הנהלת המכללה אמביוולנטית ביחס לסוגיה זו. מצד אחד היא טוענת כי "יש לנו תנאי קבלה מסודרים, אך הביקוש הגדול הוא לאנגלית, למתמטיקה, למחשבים, לחינוך מיוחד ולגיל רך. סטודנטים אלה מגיעים עם ציון משולב גבוה מאוד ואותם אנו מקבלים להתמחויות לפי סדר בחירתם. לכן, מסתבר כי סטודנטים שיש להם בקושי ציון 500 (סף הקבלה למכללות אקדמיות להכשרת מורים בישראל) נדחקים בעל כורחם להתמחות בדת האסלאם ובשפה הערבית. יחד עם זאת, בגלל היותנו בלעדיים בהכשרת מורים לדת אסלאם אנו מקבלים כ-60 סטודנטים המכשירים עצמם להוראה בבית הספר היסודי והעל יסודי. יש סטודנטים שלומדים אסלאם שיש להם ציון 640 והייתה לי סטודנטית עם ציון 730" (ריאיון עם בעל תפקיד בכיר). הנהלת המכללה מודעת למהות ולסיבות לרמה הנמוכה של התלמידים בחוג דת האסלאם: "הבעיה העיקרית לרמת הסטודנטים הנמוכה של תלמידי החוג לדת האסלאם היא השפה הערבית. בבתי הספר במגזר הערבי אין מורים לשפה הערבית אלא לספרות ערבית. מצבנו במכללה דומה בזה שאין לנו מומחים לשפה הערבית. לכן, סטודנטים לא יודעים להתמודד עם טקסטים בסיסיים כמו קוראן או דברי הנביא" (שם).

ראש החוג הנוכחי לדת האסלאם, תושב הגדה המערבית, מכחיש את הטענה בדבר ייצוג היתר של סטודנטים בעלי ציוני כניסה נמוכים בהתמחות בדת האסלאם, אך דבריו דווקא תומכים בטענה זו: "כל שנה מקבלים סטודנטים עם ממוצע ציונים גבוה מאוד לבית הספר היסודי, למשל מקבלים ציון 500. אנו מרוצים מהרמה של הסטודנטיות שלנו כי מדובר בחוג שרובו המכריע (92%) בנות". ראש החוג ממשיך: "יש סטודנטים שלימודי הדת נמצאים במקום העדיפות השני שלהם. אני לא סבור כי יש סטודנטים הלומדים בחוג שנכפה עליהם". הוא מסביר את עצמו "הסטודנט מחליט איתנו אם יכנס לחוג או לא. אנו מסתכלים על נתוני הכניסה, אם הוא עומד בדרישות או לא, והחלטה שלו".

הטענה בדבר הפנייה של הסטודנטים בעלי הציונים הנמוכים יותר להתמחות בדת האסלאם מוסכמת על כול חברי הסגל האקדמי מן השורה של חוג דת האסלאם שריאיינו, וותיקים וחדשים כאחד: "כשנכנסתי לעבודה במכללה בשנת 1995 כאשר במכללה לימדו הלכה אסלאמית בלבד, היינו מצוינים. אך היום אני רואה הידרדרות בביקוש ללמוד את ההתמחות בדת האסלאם ולצערי סטודנטים מגיעים אלינו לאחר שלא התקבלו בחוגים אחרים. לכן, אני לא מרוצה מהמצב". אותה מרצה וותיקה מרחיבה בסוגיה זו וטוענת כי

"תלמיד שרוצה ללמוד במסלול להכשרת מורים לגיל הרך אך אתה מנתב אותו ללמוד את דת האסלאם בגלל הציונים שלו, סטודנט כזה לא דורש ולא רוצה ללמוד את דת האסלאם. סטודנטים מצוינים לומדים בחוגים האחרים והשאר (הטובים פחות) נכפים עלינו בחוג דת האסלאם. אחת הבעיות המרכזיות שאנו מתמודדים אתן היא שאנו מלמדים תלמידים שאין להם מוטיבציה או רצון ללמוד. בעיה זו מתסכלת אותנו". מרצה אחר מחזק את דברי עמיתנו: "הבעיה המרכזית היא שרמת הסטודנטים במקצוע דת האסלאם ירודה מזו של עמיתיהם בהתמחויות אחרות. הסיבה המרכזית היא שמלכתחילה סטודנטים אלה לא נרשמו לחוג דת האסלאם. הם לא התקבלו בחוגים אחרים והופנו להתמחות שלנו. התלמידים מתלוננים כי הם לא בחרו בחוג זה". מרצה חדש חושב כי "רמת הסטודנטים בחוג לדת האסלאם סבירה אך לא מצוינת". עם זאת, הוא מציין כי "קשה מאוד ללמוד מקצוע שאתה לא מעוניין בו, אם זה דת אסלאם או כל התמחות אחרת. הרצון והמוטיבציה שלך רדודים מאוד".

אחד המרצים בחוג העיר בדבר ההשלכות על הלמידה של קבלת סטודנטים בעלי ציונים נמוכים שלא בחרו בדת אסלאם: "הרמה של הסטודנטים ואי הבחירה שלהם בהתמחות בדת האסלאם משפיעים על התנהלות ההרצאה. תלמידים לא מקשיבים להרצאה, מאחרים, יוצאים או מדברים במהלך השיעור. לעיתים אני לא מאפשר להם לגשת לבחינה. כשאני מטיל עליהם משימה אני מרגיש את רמתם הירודה, לכן אני מנהל את שיעורי כהרצאה פרונטאלית ולא כדיון. במבחנים אני מבחין שהרמה שלהם פחות מהמוצעת". אותו מרצה חושש מן העתיד: "אני מקווה שהחוג לדת האסלאם לא ימשיך ויידרדר הן מבחינת מספר הקורסים או סוג התכנים. אני מודאג ולא אופטימי באשר לרמת הסטודנטים. אני מצפה שהרמה תמשיך לרדת ולרדת". מרצה אחר משלים את קודמו: "ישנה השפעה שלילית מאוד. תלמיד שלא מעוניין בהתמחות שלו מפגין חוסר אכפתיות כלפי הלימודים, חוסר משמעות, הישגים נמוכים, בזבוז זמן והתמקדות בקבלת התואר בלבד".

המנגנון השני המציב את ההתמחות בדת האסלאם בשולי המכללה נובע מקבלה ללימודים בחוג של סטודנטים חסרי משמעות אישית בתחום קיום מצוות הדת ומנהגיה. דווח לנו כי חלק מהסטודנטיות הלומדות בחוג לדת האסלאם אינן מקפידות על לבוש שרעי, אינן מצייתות להלכה בדבר ההתקרבות בין בנים לבנות ואינן מקבלות את מרות המרצים בחוג.

יש הסכמה בקרב חברי הסגל האקדמי בחוג באשר לטענה זו: "ישנן תהיות באשר ללבוש התלמידות. אין חובת לבוש במכללה. אנו לא יכולים לכפות על התלמידות לבוש הולם, אך אנו מנסים באמצעות שכנוע, להביא אותן להחלטה כזו באשר ללבוש". מרצה

אחר אמר: "יש סוג של זלזול בהופעה החיצונית וחוסר משמעת בקרב תלמידים אשר מתבטאים בהתנהגויות שליליות ולא מקובלות כשמדובר בתלמיד של לימודי דת האסלאם. לעיתים, הסטודנטים שוכחים שהם לומדים במוסד אקדמי שיש לו תקנון פנימי המחייב התנהגות נאותה בתוך הכיתות". אותו מרצה אף מתלונן כי לא תמיד הסטודנטים נענים לאמירות שלו: "אני מעיר לסטודנטים אך יש חוסר היענות, בעיקר כשרוב הכיתה הן בנות. אני לא אוהב קרבה יתרה של בנים ובנות, אך חלק מהבנות חסרות בושה, מתחצפות ומתריסות. ההופעה של חלק מהתלמידות איננה אסלאמית ואיננה הולמת את היותן סטודנטיות, למשל כמות האיפור או סוג הבגדים והקישוט. עם זאת, אנו לא מעירים על הלבוש או ההופעה כי אסור לנו. אנו מטיפים מוסר בתקווה שיחול שיפור". מרצה חדש טוען: "אפילו בחוג לדת האסלאם יש תלמידים שאינם מקפידים על לבוש אסלאמי מקובל (שרעי), אך אנו לא מעירים. יש תלמידים שלא מתפללים אך אנו לא מעירים להם ולא מתנגדים. אנו מדריכים ומייעצים אך לא כופים". דומה שבניגוד לרצונם ולהכרתם, מורי החוג אינם יכולים לכפות כללי התנהגות דתיים ונאלצים "ליישר קו" עם מדיניות הפתיחות והסובלנות של המכללה. כל פעולות ההסברה שהופנו לסגל סייעו למכללה להשיג שתיקה, אך לאו דווקא הסכמה של המורים לדת האסלאם עם האוריינטציה המודרנית-ליברלית בנוגע לדת ולפרקטיקה שלה שהמכללה אמצה מאז 2002.

לסיכום, **בתכנית הלימודים** צומצם מספר הקורסים בלימודי דת האסלאם, נעשה מיזוג של מספר קורסים לקורס אחד, גדל מספר התלמידים בכיתות הלימוד, ונכנסו יותר מומחים לפדגוגיה ולתכנים חינוכיים מודרניים, שעות ההכשרה המעשית שינו את ייעודן ותפקיד "המטיף" ו"האימאם" (אליו הוכשרו הלומדים בעבר) נדחק לקרן זווית לטובת תפקיד "המורה" כיעד הבלבדי של ההכשרה.

הרכב הסגל האקדמי שונה בעקבות וויתור על חלק מהסגל האקדמי, בעיקר על אלה שהגיעו מהגדה המערבית. ניתן עידוד לסגל האקדמי להמשיך את לימודיו לתארים מתקדמים כנדרש באקדמיה, הופעלה סלקציה סמויה בקבלת סגל אקדמי כדי להדיר מועמדים המזוהים עם התנועה האסלאמית על שני פלגיה, הצפוני והדרומי, נעשה חינוך מחדש של הסגל האקדמי לשיח "פלורליסטי" ו"סובלני", והסגל האקדמי דורבן לאמץ גישה אקדמית מערבית על שלל ביטוייה (כגון הכנת סילבוסים ורשימות קריאה, התנסות בשיטות הוראה חדישות, שימוש במכשור אודיו-וויזואלי וניתוב חברי הסגל למחקר ופרסום באוריינטציה מערבית).

החוג לדת האסלאם שינה את מעמדו: הוא הוצב בשוליים של מכללת אלקאסמי, הצבה שבאה לידי ביטוי בשני מנגנונים מרכזיים: א. הפנייה של סטודנטים בעלי ציוני קבלה

נמוכים להתמחות בדת האסלאם. ב. קבלה להתמחות של סטודנטים שאינם מקפידים על התנהגות דתית. מכללת אלקאסמי היא אמנם המוסד האקדמי היחיד בישראל להכשרת מורים לדת האסלאם, אך מעמד הוראת התחום בשדה החינוך הוא בכי רע (ראו בהמשך). לכן המכללה מטפחת את המקצועות היוקרתיים שיש להם ביקוש רב (הן בשדה החינוך והן במכללה) כמו מתמטיקה, שפה אנגלית, הגיל הרך והחינוך המיוחד, ולא את ההתמחות המקורית שלשמה הוקמה המכללה מלכתחילה: הוראת דת האסלאם.

תפיסת העולם האסלאמית של מורים בוגרי המכללה האקדמית אלקאסמי והוראת דת האסלאם בבתי הספר

המורים בוגרי המכללה האקדמית אלקאסמי נחקרו לגבי תפיסת עולמם, הכשרתם, ומה הם מלמדים בפועל. ראינו ארבעה מורים "וותיקים" (בוגרי ההכשרה שסיימו את לימודיהם בחוג לדת האסלאם בשנים 1994-2002 בדרגת מורה בכיר) וחמישה מורים "חדשים" (אשר סיימו את לימודיהם אחרי שנת 2002 עם תואר אקדמי ראשון בהוראה B.Ed.). כולם מלמדים בפועל את נושא דת אסלאם בבתי הספר. המורים נבחרו לפי שיקולי זמינות ונגישות תוך הקפדה על ייצוג הולם של מורים מכל חטיבות הגיל: מורים בבית הספר היסודי, בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה. מצאנו תמימות דעים בין המורים לדת האסלאם, ותיקים וחדשים, שהיא תוצר, בין היתר, של העובדה כי המורים לדת האסלאם הוותיקים אשר קיבלו תעודת "מורה בכיר" נדרשו לשוב ולהשלים את לימודיהם לתואר B.Ed., במכללת אלקאסמי, ותוך כך הושפעו מהשינויים מרחיקי הלכת שהתחוללו בחוג לדת האסלאם במכללה.

הקשר הבית ספרי של הוראת דת האסלאם

ההידרדרות במעמדו של מקצוע דת האסלאם במערכת החינוך איננה תוצר של התהליכים אשר התרחשו במכללת אלקאסמי בלבד. לפי המורים למקצוע דת האסלאם, ההידרדרות מעמד מקצוע דת האסלאם במערכת החינוך היא תוצר של היחס לו זוכה המקצוע מצד מספר גורמים מרכזיים: משרד החינוך, מנהלי בתי הספר, ההורים, והמנהיגות הערבית בישראל.

ההזנחה של משרד החינוך את מקצוע דת האסלאם מתבטאת בכמה דרכים:

משרד החינוך לא עוקב ולא אוכף את חובת הגשת התלמידים המוסלמים למבחני בגרות במקצוע דת האסלאם. לפי הנתונים שבידי הרכז היחיד למקצוע דת האסלאם במשרד החינוך, שהוא גם מורה בפועל רואיין לצורך המחקר: "רק 25 אחוזים מהתלמידים המוסלמים ניגשים ליחידת בגרות אחת במקצוע דת האסלאם ופחות מ-2 אחוזים ניגשים

לבחינה בחמש יחידות בגרות". ההסברים של רכו מקצוע דת האסלאם במשרד החינוך לעובדה זו: "בשקלול הציון לקבלה להשכלה גבוהה לא מעניקים בונס לחמש יחידות בגרות במקצוע דת אסלאם". "רק 12 בתי ספר בארץ כולה מציעים לתלמידים מסלול נפרד ללימודי דת אסלאם, ולרוב מופנים אליו תלמידים עם ציונים נמוכים מאוד שלא התקבלו למגמות אחרות". רכו מקצוע דת האסלאם במשרד החינוך מסביר מציאות עגומה זו של מקצוע דת האסלאם כפונקציה ישירה של ארבעה גורמים: "התעלמות משרד החינוך, על זרועותיו, ממקצוע דת האסלאם; הרמה הירודה של המורים לדת האסלאם; הזלזול של ההורים; אי האכפתיות של המנהיגות המקומית למקצוע". באותו נושא, מורה חדש בחטיבת ביניים מתאר: "אני עד למקרים שבהם מנהלי בתי ספר לא עודדו תלמידים לגשת למבחן הבגרות בדת האסלאם כיוון שהוא מוריד את הממוצע של בית הספר". מורה וותיק שמלמד בבית ספר יסודי, חטיבת ביניים וחיבה עליונה הוסיף: "אי החלת חובת הגשת מקצוע דת האסלאם במבחני הבגרות הוא הגורם המרכזי לזלזול ממנו סובל המקצוע מצד ההנהלה, ההורים, התלמידים והחברה בכללותה". מנגד, מורה וותיק בבית ספר על-יסודי טוען: "אני מבין ללבם של התיכוניסטים שרוצים להיכנס לאוניברסיטה ומחפשים את הבונס. ההיפך, אני רואה את העובדה כי שיעורי הדת הם בחירה כבירה היות וזה המשחרר את המורה והתלמידים מכל הלחץ של ציון. תלמידים יכולים ללמוד וליהנות מהשיעורים ואפילו להתחבר עם המורים מבלי להסתכסך אתם על ציונים. הבעיה היא המורים שלא מנצלים עובדה זו כדי להתקרב לתלמידים ולחבר אותם למקצוע דת האסלאם. נדמה לי כי עיקר הבעיה טמונה בעובדה שהמורים מתוסכלים כיוון שהם לא מקבלים את הבונסים של ההכנה לבגרות ומעבירים את תסכולם לתלמידים".

המוראיינים מציינים תופעות נוספות התורמות למעמדו הבעייתי של התחום: אין מערך של פיקוח והדרכה בנושא, לא חודשה תכנית הלימודים, אין מערך השתלמויות למורים, אין מערך מבחנים לתלמידים ולמנהלי בתי הספר ניתנה בפועל יד חופשית. אחד הביטויים המרכזיים להזנחת משרד החינוך את מקצוע דת האסלאם הוא מתן יד חופשית למורים בבחירת הנושאים שמעניינים אותם ו/או שהם שולטים בהם יותר על חשבון תחומים אחרים. נוצר חוסר עקביות בלימודי דת האסלאם היות והמורים לא מקפידים על תכנית הלימודים. בסוגיה זו, מורה חדש בחטיבת ביניים טוען "זהו המקצוע היחיד שלא מחייב אותך בטקסט ספציפי. אני רשאי לבחור את הנושאים המעניינים אותי כמו נושא החינוך לערכים, שהוא תכליתו של האסלאם". גם מורה חדש בבית ספר יסודי טוען: "יש תכנית אך היא אינה מחייבת. אני מרחיב ומתעמק בנושאים כרצוני. אני יכול להכין דברים חדשים בלי להגביל את עצמי לתכנים של תכנית הלימודים".

מנהלי בתי הספר, בכל חטיבות הגיל, מנצלים את מדיניות משרד החינוך באשר למקצועות דת האסלאם ועושים בו כרצונם. למשל, הם **משבצים להוראת מקצועות דת אסלאם מורים לא מוסמכים כהשלמה למשרתם**. בסוגיה זו, טען מורה חדש בחטיבת ביניים: "המנהלים לא דואגים לשבץ מורים שהתמחו בדת האסלאם כי הם רוצים לחלק את השללי למורים אחרים". אותו מורה הציג מספר מקרים של מורים לא מוסמכים אשר העבירו מידע שגוי לתלמידים במקצועות דת האסלאם. בדומה לקודמו, מורה חדש בבית ספר יסודי מתאר: "ידוע לי, בעיקר באזור הצפון, כי מורים נוצריים מלמדים מקצועות דת האסלאם והנימוק של מנהל בית הספר הוא "די שהם יודעים ערבית". מורה חדשה בבית ספר יסודי הסבירה: "כסטודנטים וכמורים אנו עדים להרבה מקרים בהם מורים חיצוניים אשר לימדו דת האסלאם לא שלטו בחומר וגילו זלזול כלפיו. הם באו לא מוכנים לשיעורים ולימדו את התלמידים בצורה יבשה דברים לא נכונים כי הם בעצמם לא הבינו את הטקסט". אותה מורה ממשיכה: "איך מורה יכול לקבל את העובדה שתלמידים מאחרים בצורה כרונית לשיעורי דת האסלאם או שלא מגיעים לשיעורים או יוצאים באמצע השיעורים או עושים רעש ואפילו משחקים בתוך השיעורים?". מורה חדש בבית ספר יסודי מאיר זווית חדשה: "המצב קטסטרופאלי, בלגן שלם. משלימים למורים, שחלקם לא ראויים להיות מורים, את המשרות שלהם בשיעורי דת אסלאם". מורה וותיק בבית ספר מוסיף עוד נדבך לסוגיה זו: "הדבר החריג הוא שבוגרי אלקאסמי ישובו כמורים לדת האסלאם כיוון שמקובל להשלים את המשרה למורים ממקצועות שונים או להמיר את שיעורי דת האסלאם במקצועות ליבה. משרד החינוך מקצה שלושה שיעורים שבועיים בדת האסלאם והשאלה היא: איפה נעלמים שיעורים אלה?".

מנהלי בתי הספר גם ממירים את שיעורי דת האסלאם בשיעורי ליבה. הם מקצים, אם בכלל, בין שיעור אחד לשני שיעורים בשבוע למקצועות דת האסלאם. בסוגיה זו קיימת הסכמה בין המורים: מנהלי בתי הספר לא מקצים מספיק שיעורים למקצועות דת האסלאם. מורה חדש בחטיבת ביניים טוען: "מנהלי בתי הספר מנסים להעלים את לימודי דת האסלאם מבתי הספר. במקום להביא מורה מוסמך, הוא מחלק את השעות למקצועות הליבה כמו מתמטיקה ואנגלית". בדומה לקודמו, מורה חדש בבית ספר יסודי מסביר: "מנהל בית הספר מציב בשוליים את מקצועות דת האסלאם. הוא יכול לא להקצות שעות, ואם כן - אז שיעור אחד בשבוע. המורות בכיתות א' ו-ב' נדרשות לא ללמד דת אסלאם". מורה חדשה בבית ספר יסודי דורשת: "לפחות שלושה שיעורים בשבוע. בשיעור אחד התלמידים שוכחים את השם שלי. אין לי מה ללמד בשיעור אחד. כדי להיצמד לתכנית הלימודים, שבעצמה טעונת שיפור, אני זקוקה לפחות לשלושה שיעורים בשבוע בדת האסלאם". מורה חדש בחטיבת ביניים ובחטיבה העליונה מחזק את הדברים: "עיקר

הבעיה היא בחטיבת ביניים, בה מקצים שיעור אחד בלבד. המצב האידיאלי הוא להקצות לנו ארבעה שיעורים בשבוע. מלמדים ארבעה עד חמישה שיעורי מתמטיקה ואנגלית. רק אנו, מורי דת האסלאם יכולים לחנך את התלמידים לערכים ולמצמצם את בעיות ההתנהגות בבית הספר". מורה חדש בבית ספר יסודי מאיר זוית חדשה בנושא בכך שהוא קושר בין דתיות המנהל להקצאת שעות לשיעורי דת האסלאם: "המנהל שלי היה מראשי התנועה האסלאמית והוא הקצה שלושה שיעורים בשבוע. הוא נבחר כסגן ראש העיר. מחליפו, מייד עם כניסתו לתפקיד, הוריד לי את השיעורים לשניים בלבד".

המורים מדווחים גם כי המנהלים אינם מתעניינים ואינם מפקחים על הנעשה בשיעורי דת האסלאם, מאפשרים להמיר שיעורים אלה בפעילות בלתי פורמאלית ומשבצים את שיעורי דת האסלאם בשעות לא מתאימות במערכת השעות של התלמידים.

המורים שנחקרו דיווחו שההורים מזלזלים במקצוע דת האסלאם, זלזול שמתבטא במספר אופנים: ראשית, **תלונות בגלל עבודות הבית**. בהקשר זה מורה חדש בבית ספר יסודי מתאר: "ההורים מתלוננים עלינו כאשר אנו דורשים מהתלמידים לדעת 10 פסוקים מהקוראן בעל פה מדי שבוע. הם טוענים שהילדים לא מספיקים נוכח שיעורי הבית, המבחנים והעבודות האחרות שיש להם במקצועות החשובים כמו מתמטיקה ואנגלית".

שנית, **וויכוחים לגבי הציון בדת האסלאם**. מורה חדש בבית ספר יסודי סיפר: "נתקלתי בהורים שמחו והתנגדו לציון הנמוך של הן שלהם בדת האסלאם כיוון שהוא מוריד את ממוצע הציונים של הן. פשוט. לא משנה להורים הציון עצמו בדת אלא הורדת הממוצע". בדומה לו, מורה וותיק בבית ספר על-יסודי אמר: "הורים לא שואלים על ציון הילדים שלהם בדת האסלאם. זה לא מעניין אותם שהציון שלו הוא 90 בשאר המקצועות אך בדת האסלאם הציון עומד על 65 בלבד. אפילו הורים שמתפללים דואגים שהבן ילך לבית הספר או יתפלל, אך לא דואגים לציון שלו במקצוע דת האסלאם. ההורים לא עושים את מה שמוטל עליהם כלפי מקצוע חשוב זה".

שלישית, **התערבות בתכני השיעורים**. בסוגיה זו, מורה וותיק בבית ספר יסודי, חטיבת ביניים וחטיבה עליונה טען: "הסברתי לתלמידים על יציאת "אעוור אלדג'אל" כסימן ליום הדין. למחרת, הורים התלוננו בפניי כי הילדים פחדו מהנושא ושאסור לי ללמד תכנים כאלה".

המנהיגות המקומית מתעלמת ממעמדו הקשה של מקצוע דת האסלאם, דואגת רק לנעשה במקצועות הליבה. מורה חדש בבית הספר היסודי טוען: "אני יכול להבין את עמדת מדינת ישראל שלא רוצה לחזק את לימודי דת האסלאם, אך איפה המנהיגות הערבית? האם הם עשו משהו בנידון? האם הם בכלל פנו למשרד החינוך בתביעות קונקרטריות? מעולם לא שמעתי על מאמצים כאלה. הלוואי והיו שובתים אפילו פעם אחת

למען חיזוק מעמדם של לימודי האסלאם בבית הספר". אותו מורה מפנה אצבע מאשימה לתנועה האסלאמית וטוען כי ההצבה בשוליים של מקצוע דת האסלאם בבית הספר משרת את האינטרסים שלה: "למי יש אינטרס שבעיר כמו אום אל פחם, שבה 18 אלף תלמידים בכל חטיבות הגיל, לא לומדים את דת האסלאם בבית הספר כמו שצריך? עמותת "אקראא" (הזרוע של התנועה האסלאמית לענייני חינוך) רוצה לקחת את אותם תלמידים למסגד כדי ללמד אותם דת אסלאם. אלא שבעיר כמו אום אל פחם ישנם 800 תלמידים לכל היותר אשר לומדים במסגד אחר הצהריים". מורה חדש בבית ספר יסודי טוען: "התנועה האסלאמית לא נותנת שום חשיבות למקצוע דת האסלאם בבית הספר כדי שתמשיך ותפעל במסגדים אחר הצהריים". בניגוד לרוב המרואיינים, מורה וותיק בבית ספר על-יסודי מצדיק את אי מעורבות המנהיגות המקומית במעמד מקצוע דת האסלאם בבית הספר: "בסיס ההתעלמות של המנהיגות שלנו היא חוסר האמון במערכת החינוך הישראלית. המנהיגות לא סומכת על הממסד ולא בונה עליו. לכן, הם לא מנסים להשפיע ישירות אלא בחרו להקים מערך חלופי לתלמידים בתוך המסגדים".

לבסוף, מעמדם הירוד של לימודי דת האסלאם בבתי הספר מוסבר גם על-ידי **הכשרה ראשונית לא הולמת ולא מספיקה של לבוגרי החוג לדת האסלאם**. דיווחנו על עניין זה לעיל. ההכשרה בחוג דת האסלאם, במכללה האקדמית אלקאסמי, מחטיאה את מטרתה בכך איננה מכינה את בוגריה להתמודד עם מעמדו של מקצוע דת האסלאם בפועל במערכת החינוכית. במילים אחרות, איכות הבוגרים מחזקת את ההצבה בשוליים של מקצוע דת האסלאם. על חשיבות דמות המורה במקצוע דת האסלאם טוען מורה וותיק בבית ספר יסודי, חטיבת ביניים וחטיבה עליונה: "נוכח הזלזול במקצוע דת האסלאם מצד המדינה, משרד החינוך, מנהלי בתי הספר וההורים, עלינו לעמוד איתנים כמורים גאים שיש לנו שליחות. הכול עומד ונופל על דמותו של המורה לדת האסלאם שמהווה מודל חיקוי לכל בית הספר. אנו אמורים להמחיש את ערכי האסלאם בכל התנהגותנו בתוך בית הספר ומחוצה לו. אסור לבוא בטענות לאחרים לפני שאנו נותנים דין וחשבון עצמי".

אך המציאות שונה לגמרי: המורים עצמם לא קורצו מן החומר הראוי למשימה זו. מורה חדש בבית ספר יסודי: "אני לא רוצה להשתמש במילים קשות אך הרמה ירודה לגמרי. מה אפשר לצפות ממורה שרצה ללמד שפה ערבית בלבד או אפילו מקצוע אחר והתגלגל להוראת מקצוע דת האסלאם? מורה כזה ילמד בשיטת השינון ובמקרים קיצוניים יאפשר לתלמידים לעשות כרצונם בשיעור". המורים שרואיינו הפנו את תשומת לבנו לעובדה שרוב הבוגרים בחוג לדת האסלאם והשפה הערבית במכללה האקדמית אלקאסמי הן סטודנטיות. רק בודדות מהן השתלבו בהוראת דת האסלאם ורובן ככולן העדיפו ללמד שפה ערבית. המורים קשרו עובדה זו עם אי נכונותן של המורות "להסתבך"

במקצוע בעייתי. מורה ותיק בבית ספר על-יסודי מסכם: "אין מדובר כאן במקצוע רגיל אלא בשליחות. מורה דת האסלאם הוא מודל חיקוי להנהלה, למורים, להורים ולתלמידים. הכול תלוי בו. המורים החדשים, שבחלקם לא מקיימים את המצוות, סובלים ממשבר זהות. אולי זו ההכשרה שלהם או מדיניות משרד החינוך, אך האחריות היא עליהם בלבד".

לסיכום, ההצבה בשוליים של מקצוע דת האסלאם במערכת החינוך הערבית בישראל הוא תהליך מכוון אשר האפיל על כל השיח של ציבור המורים. ההידרדרות במעמדו של מקצוע דת האסלאם במערכת החינוך איננה תוצר בלעדי של שני התהליכים אשר התרחשו במכללת אלקאסמי: הישגיו הירודים של החוג לדת האסלאם בגיוס סטודנטים איכותיים ו/או מחויבים אישית למקצוע אלא אולי הגורם להם. לפי המורים למקצוע דת האסלאם, ההידרדרות מעמד מקצוע דת האסלאם במערכת החינוך היא תוצר של היחס הזלולני לו זוכה המקצוע מצד מספר גורמים מרכזיים כמו: **משרד החינוך** (לא עקב ולא אכף את חובת הגשת התלמידים המוסלמים למבחני בגרות במקצוע דת האסלאם, לא הקים מערך פיקוח או הדרכה למקצוע, לא חידש את תכניות הלימודים מזה שני עשורים, לא דאג למערך השתלמויות למורים, לא ערך מבחנים לבדיקת רמת התלמידים במקצוע דת האסלאם ונתן יד חופשית למנהלי בתי הספר בכל הקשור למקצוע זה); **מנהלי בתי הספר** (משבצים להוראת מקצוע דת אסלאם מורים לא מוסמכים כהשלמה למשרתם, ממירים את שיעורי דת האסלאם בשיעורי ליבה, לא מפקחים על התנהלות שיעורי דת האסלאם, מאפשרים לנצל את שיעורי דת האסלאם לפעילות בלתי פורמאלית ומשבצים את שיעורי דת האסלאם בזמנים לא מתאימים); **ההורים** (מתלוננים על עבודות הבית, מתווכחים לגבי הציון, ומתערבים בתכני השיעורים) ו**המנהיגות הערבית בישראל** (מתעלמת ממעמדו הקשה של מקצוע דת האסלאם בבית הספר ואפילו מנכסת את מעמדו השולי לטובת חיזוק האידיאולוגיה והאינטרסים שלה). כלומר, אין לטעון כי מכללת אלקאסמי הטביעה חותם של ממש על חינוכם של צעירים ערביים מוסלמים.

דיון מסכם

מאז קום מדינת ישראל נמצא החינוך הערבי בשולי המערכת החינוכית ונתון לפרקטיקות מתמשכות של שליטה ופיקוח (אבו עסבה, 2007). מערכת החינוך הערבי סובלת מקיפוח מתועד בהקצאת משאבים, מאי הכרה בנרטיב התרבותי של המיעוט הערבי, ומהדרה של מנהיגיו מהדרגים של מקבלי החלטות וקובעי המדיניות החינוכית (אבו-עסבה, 2005, 2007). עד שנות התשעים של המאה העשרים התעלם משרד החינוך מהצורך לפתוח התמחות להכשרת מורים לדת האסלאם. רק בשנות ה-90 אישר משרד החינוך את ייסודה של מכללה להכשרת מורים לדת האסלאם ולשפה הערבית. בכך, משרד החינוך פעל על-פי

ההיגיון הניאו-ליברלי: מצד אחד, כמדינה חלשה (בלשון דהאן ויונה, 2005), הוא לא טרח משך שנים רבות ליזום ולפתוח התמחות למורים בדת האסלאם, למרות הצורך בהתמחות זו ולמרות מקבילותיה במגזר היהודי. מאידך, הוא הגיב, כמדינה חזקה, לאיום שבהקמת מכללה עוינת שכוונתה להכשיר מורים לדת אסלאם, מכללה הקשורה לתנועה האסלאמית. רק אז פנו נציגיו לאנשי "טריקת אל-קאסמי אל-ח'לוותייה אל-ג'אמעעה" המתונים על מנת לדרבן אותם להקים מכללה חלופית לזו של התנועה האסלאמית. משרד החינוך אף הסכים להעתיק את תכנית הלמודים של אוניברסיטת אל-נגאח ברשות הפלסטינית (המבוססת על תכנית המוסד היוקרתי ביותר בעולם האסלאמי בלימודי האסלאם "אלאזהר אלשריף" שבמצרים), להקים את המכללה (זמנית) מתחת לאחד המסגדים (אקט סימבולי רב משמעות) ואפילו להביא אליה מרצים מאזור הרשות הפלסטינית.

משרד החינוך, בדומה לשאר המכללות האקדמיות לחינוך, הפריט את אלקאסמי והעביר את האחריות לניהולה היומיומי לעמותה. בהקמתה הייתה משום הכרה בייחודיות התרבותית של המיעוט הערבי, מה עוד שהוקמה בעיר ערבית ובמתחם של מסגד, אך ללא השלכות פוליטיות או כלכליות. לצד מעין-אוטונומיה זו, משרד החינוך מפגין את סמכותו בעזרת מנגנוני פיקוח שונים: הצורך לתת דין וחשבון שנתי למשרד החינוך ובהמשך למועצה להשכלה גבוהה בישראל על התנהלות המכללה; חובת המכללה לפעול לפי הקריטריונים והסטנדרטים שקבעה המדינה על שתי זרועותיה: משרד החינוך והמועצה להשכלה גבוהה; דרישה לאמץ תכנית ליבה התואמת למתווה שקבעה המועצה להשכלה גבוהה גם אם היא סותרת את תפיסת אנשי המכללה בכל הנוגע להוראת דת האסלאם. בתוך מסגרת של מדיניות ליברלית של המדינה ושל המכללה גם יחד נוסדה והתפתחה מכללת אלקאסמי. מסגרת זו הכתיבה את האוריינטציות שאמצה להכשרת פרחי ההוראה במקצוע דת האסלאם.

האוריינטציה המודרנית/ליברלית (Saddalah, 2004) אומצה בהכשרת פרחי ההוראה במקצוע דת האסלאם במכללה האקדמית אלקאסמי. אפיוניה כוללים שני נרטיבים: שיח ההישגיות, כמו: אקדמיזציה, ניטרליות ושיח הרב תרבותיות, כמו: לגיטימציה לנרטיבים שונים, קבלת האחר והשונה, חיפוש המשותף וכד'. אנשי "טריקת אל-קאסמי אל-ח'לוותייה אל-ג'אמעעה" שבחסותם פועלת מכללת אלקאסמי, הדוגלים בגישה ליברלית/מודרנית בכל מה שקשור בתפקיד דת האסלאם בכל הנוגע ליחסים בין הבורא לאדם, תוך ניתוקה מן הזירה הציבורית-פוליטית והוויתור על "האומה האסלאמית".

תכנית הלימודים שהיה על מכללת אלקאסמי לאמץ כחלק מקבלת ההכרה מצד משרד החינוך והמועצה להשכלה גבוהה, כמו כל מכללה אחרת לחינוך, חייבה אותה להקפיד על

תכנית נאותה בתחומי החינוך והפדגוגיה (שהרי מדובר בהכשרת מורים) וגישה נאותה מבחינה אקדמית (שהרי ניתן תואר אקדמי). שני אלה פגעו בהוראה מסורתית של לימודי הדת הגבוהים הן בהיקפם והן בגישה אליהם.

אימוץ זה של האוריינטציה הליברלית על-ידי מכללת אלקאסמי מתבטא בשני מובנים: בזירה הפנים-מגזרית המכללה יכולה למצב את עצמה מול מוסדות דת שאינם מוכרים על ידי המדינה והעוסקים גם הם בהכשרת בעלי תפקידים בתחומי הדת; בזירה הישראלית יכולה המכללה למצב את עצמה כמוסד פתוח לשיח ולדיאלוג בין דתות ומגזרים שאין בו איום על הציבור היהודי.

החינוך הליברלי הוא ביסודו מודרני אף שהוא כולל בתוכו שיעורים מוגדרים בלימודי הדת (Sadaalah, 2004 pp. 46-49). לפי האוריינטציה המודרנית/ ליברלית קיים פוטנציאל ואפילו כמיהה לאמץ רכיבים שונים מתרבויות אחרות, בעיקר מן התרבויות המערביות. יחד עם רצונם לשמר את היסוד המוצק של זהותם האסלאמית מוכנים ורוצים הליברלים המודרניים לפתוח בדיאלוג עם תרבות האחר, להשפיע ולהיות מושפעים, וכל זאת תוך שמירה על הזהות האסלאמית.

לסיכום, מצאנו כי למכללה היחידה בישראל המכשירה מורים להוראת דת האסלאם אוריינטציה ליברלית-מודרנית וכי בוגריה הטמיעו אוריינטציה זו בתפיסת עולמם ובעשייתם החינוכית הוראתית. מאחר שאוריינטציה זו מאדירה הן את הסובלנות אל האחר וקבלתו ("רבת תרבותיות") והן את ההישגיות האישית לסוגיה (אקדמית, כלכלית), עלינו להניח כי שני אלה כלולים באוריינטציה של המכללה ובוגריה. התוצאה היא אולי תביעה של המיעוט מן הרוב בדבר סובלנות אל האחר, ייחודו וזכויותיו, אך גם אימוץ המרוץ של ההישגיות, מרוץ אשר מדייר מחשיבותם את ערכיה הייחודיים של קבוצת המיעוט – במקרה שלנו: דת האסלאם. במילים אחרות, דווקא האוטונומיה בניהול ענייני החינוך האסלאמי היא שדחקה אותו לשוליים הן במכללה והן בבתי הספר (בגלל פועלם של מנהלי בתי הספר, ההורים ומנהיגות הציבור המוסלמי בישראל), לא פחות מן האדישות רבת השנים של הממסד החינוכי (משרד החינוך), בישראל כלפי תחום זה.

בניגוד לתנועה האסלאמית, שהאוריינטציה שלה מסורתית עד פונדמנטליסטית, מכללת אלקאסמי מיצבה את עצמה כמוסד ליברלי-מודרני שפניו אל החברה הישראלית ואל העולם המודרני כולו – ומכאן התמיכה בה כמוסד יחיד המכשיר מורים אקדמאים להוראת דת האסלאם בבתי הספר הערביים. עד כמה תרם הליך זה לקידום מעמדו של המיעוט הערבי בישראל לא רק בתחומי השוויון והשותפות אלא גם בהכרה בנרטיב הייחודי לו ובזהותו – ימים יגידו.

מקורות

בערבית

- المدرسي، هـ. (2006). **لثلا يكون صدام حضارات: الطريق الثالث بين الإسلام والغرب**. بيروت: دار الجديد.
- النجار، ز. (2003). **الإسلام والغرب في كتابات الغربيين**. القاهرة: نهضة مصر.
- حاج يحيى، ق وأبو عيطه، م. (2007). **المجتمع العربي في إسرائيل**. دراسات وبحوث في المجتمع العربي الفلسطيني في إسرائيل. بيت بيرل: مركز دراسات الأدب العربي.
- حمد الله، ر. (2008). **الأسرة وقضايا المجتمع العربي في إسرائيل**. أحفا: كلية أكاديمية.
- رستم، س. (2004). **الفرق والمذاهب الإسلامية منذ البدايات: النشأة، التاريخ، العقيدة والتوزيع الجغرافي**. دمشق: دار الأوتل.
- غانم، ا. ومصطفى، م. (2009). **الفلسطينيون في إسرائيل: سياسات الأقلية الأصلية في الدولة الثنائية**. مدار: المركز الفلسطيني للدراسات الإسرائيلية.

בעברית

- אבו עסבה, ח. (2007). **החינוך הערבי בישראל: דילמות של מיעוט לאומי**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- אגבריה, א' (2011). **הכשרת המורים הערבים בישראל: שוויון, הכרה ושיתוף**. בתוך ד' כפיר (עורכת): **חיפוש גורלי: החברה בישראל מחפשת מורים טובים** (עמ' 23 – 51). תל אביב: מכון מופ"ת.
- אלבאסל, א' ופלאוט, א' (2007). **מעקב אחרי בוגרי המכון הערבי האקדמי במכללה האקדמית בית ברל בשנים 1994 – 2004: השתלבות בעבודה והערכת תכנית ההכשרה להוראה**. דוח מחקר. המכללה האקדמית בית ברל, היחידה למחקר ולהערכה.
- אלקאסמי מכללה אקדמית לחינוך. (2009). **ידיעון אקדמי תשס"ט (2009-2010)**. באקה אלגרבייה.
- אריאב, ת. (2008). **ההכשרה להוראה: תמונת המצב בעולם ובארץ ומבט לעתיד**. בתוך ד' כפיר. ת. אריאב (עורכות), **משברה הוראה: לקראת הכשרת מורים מתוקנת** (עמ' 41-1). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- גוטוויין, ד. (2001). **רב-תרבותיות כאידיאולוגיה נאו-ליברלית**. **תיאוריה וביקורת**, 19, 241-257.

- גרא, ר. (2012). **ספר החברה הערבית בישראל 5: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**. ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- דהאן, י ויונה, י. (2005). דו"ח דוברת: על המהפכה הניאו ליברלית בחינוך. **תיאוריה וביקורת**, 27, 11-38.
- דהאן, י ויונה, י. (2006). דו"ח דוברת: שוויון ההזדמנויות והמציאות בישראל. **תיאוריה וביקורת**, 28, 101-125.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2007-8). **שנתון סטטיסטי לישראל** (עמ' 58 – 59). ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2008). **סטטיסטי קל 101: האוכלוסייה הערבית 2008**. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (6 בספטמבר 2009). **מבחר נתונים מתוך השנתון הסטטיסטי לישראל מס 61, 2010**. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (15 בנובמבר 2010). **האוכלוסייה המוסלמית בישראל- נתונים לרגל חג הקורבן**. ירושלים.
- המועצה להשכלה גבוהה (2006). **מתווים מנחים להכשרה להוראה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל**. דו"ח ועדה – יו"ר פרופ' תמר אריאב. ירושלים.
- יוגב, א' (2001). גישות לחינוך ערכי בחברה פלורליסטית. בתוך: י' עירם, ש' שקולניקוב, י' כהן וא' שכטר (עורכים), **צומת: ערכים וחינוך בחברה הישראלית** (עמ' 355-379), משרד החינוך: הוצאת לשכת המדענית הראשית.
- כפיר, ד' ואריאב, ת' (2004). הרפורמה בהכשרת מורים: מהלך חלקי ותוצאותיו. **מגמות, מ"ג (1)**, 170-194.
- רם, א. (2003). פרה-פרו-, פוסט-ניאו-: המפה הסוציו-פוליטיקה הישראלית בתחילת המאה ה-21. בתוך, מ. חאגי' וא. בו-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בעידן משתנה** (עמ' 489-507). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- רם, א. (2003). ה-M הגדולה: מקדולנדס והאמריקניזציה של המולדת. **תיאוריה וביקורת**, 23, 179-212.
- רם, א. (2005). **הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים**. תל-אביב: הוצאת רסלינג.

- Daun, H. & Walford, G. (2004). Introduction. In H. Daun, & G. Walford (Eds.), *Educational strategies among Muslims in the context of globalization: Some national case studies* (pp. 1-4). Leiden: Brill.
- Daun, H., Arjmand, R. & Walford, G. (2004). Muslims and education in global context. In H. Daun, & G. Walford (Eds.), *Educational strategies among Muslims in the context of globalization: Some national case studies* (pp. 5-36). Leiden: Brill.
- Sadaalah, S. (2004). Islamic orientation and education. In H. Daun, & G. Walford (Eds.), *Educational strategies among Muslims in the context of globalization: Some national case studies* (pp. 37-61). Leiden: Brill.
- Yogev, A. (1996). Practice without policy: Pluralist teacher education in Israel. In C. Mourice (Eds.). *Teacher education in plural societies* (pp. 57-71). London: Palmer.

מכאן הדראסאט הדینیة الإسلامیة الیوم فی کلیة أکادیمیة للتربیة و فی المدارس فی إسرائیل

إبراهیم محاجنة ودرورا کفیر

کشفنا النقاب فی هذه المقالة عن التوجه الإسلامی داخل کلیة الوحيدة التي تؤهل حصراً معلمي الدين الإسلامی فی إسرائیل. سعینا للإجابة فی هذا المضمار عن التساؤل: "ما هو التوجه الإسلامی السائد الذي يتم بموجبه إعداد معلمي الدين الإسلامی فی إسرائیل؟". هل من الممكن ربط هذا التوجه الإسلامی مع التصنيف الدارج فی الأدبیات والذي یمیز بین التوجه العلمانی، التقليدي، الحديث/اللیبرالی أو الأصولی أم أن ثمة توجه إسلامی جدید لم تتعاط معه الأدبیات فی هذا المضمار مسبقاً؟

استندت هذه الدراسة کیفیة على المنهجیة کیفیة من خلال استخدام "تحلیل الوثائق" و"المقابلات النصف مبنیة" من أجل تبیان السیاسة محل البحث. ومن أهم النتائج أن التوجه الليبرالی/الحديث هو التوجه الإسلامی الذي يتم بموجبه إعداد معلمي الدين الإسلامی فی "القاسمی: کلیة الأكادیمیة للتربیة"، المؤسسة الوحيدة فی إسرائیل لإعداد معلمي الدين الإسلامی. إجرائیاً، تقلص عدد مساقات خطه التدريس فی تخصص الدين الإسلامی مما نتج عنه إلغاء مساقات، دمج مساقات ابتدائی وفوق ابتدائی سوية، مما أدى إلى ازدياد اكتظاظ الطلاب فی الصفوف، دمج بكثافة لمتخصصین فی التربیة على حساب الدين، والتزم التدريب الميدانی نهائياً فی إعداد معلمي دين إسلامی وليس أئمة مساجد أو وعاظ.

تم تغییر أعضاء هیئة التدربیة من خلال الاستغناء عن الكادر المؤسس الذي قدم من السلطة الوطنیة الفلسطینیة. تشجیع الكادر الجدید الاستمرار فی الدراسات العلیا، اختیار محاضرين غیر موالین للحركة الإسلامیة على جناحها، الشمالي والجنوبي، تحفيز الكادر على تذويت خطاب التعددیة والتسامح بل وإلزامهم على استخدام وسائل التدريس الحديثة على مختلف تجلیاتها البیداغوغیة والتکنولوجیة.

الخیرجون القدامی والجدد قاموا بتذويت التوجه الإسلامی الليبرالی/الحديث واستخدموها فی تدريسهم الطلاب داخل الصفوف من خلال عرض متوازن لآراء المذاهب المختلفة حول القضايا الفقهیة محل النقاش، الالتزام بسیاسة عدم التسیس وقبول تهميش وإقصاء موضوع الدين الإسلامی داخل المدرسة كوضع رهن بل ومحتوم. الواقع الحالي لتدريس الدين الإسلامی یشیر إلى إهمال من قبل مؤسسات الدولة ذات الصلة وعلى رأسها وزارة المعارف، لجان الآباء المحليیة والقطریة والقیادة المحليیة للمجتمع العربی فی البلاد.

The Status of Islamic Religious Studies in the Academic College of Education in Israel Today

Ibraheem Mahajna & Drora Kfir

In the present study we investigated the worldview associated with the "Islamic orientation" present at an important Muslim teachers' training institution in Israel. The

study answers the question "What is the Islamic worldview being taught to pre-service teachers of Islamic religious studies?"

The study followed a qualitative research approach and belongs to the policy analysis genre. Data were collected by semi-structured interviews and document analysis. The study found that the Islamic worldview being taught at the Al-Qasemi College of Education, the only institution in Israel that trains Islamic religion teachers is a liberal and modern one. The adoption of a curriculum according to the "principles guiding teacher training in institutions of higher education in Israel" has led to significant changes both in the structure and the conduct of the Department of Islamic Religion Studies. These changes included a reduction in the curriculum of the Department of Islamic Religion Studies: the number of courses was reduced, other courses were combined, the number of students in the classrooms was increased, experts in pedagogy and modern educational content were consulted, the objective of field training was changed, and the functions of the "preacher" and "Imam" was marginalized in favor of the role of the "teacher."

Faculty composition changed after the college renounced the services of some of the founding faculty, especially those coming from the Palestinian National Authority (the West Bank). The academic staff was encouraged to continue their graduate studies. The faculty was reeducated in "pluralistic" and "tolerant" discourse and encouraged to adopt Western academic approaches in all its aspects, for example, preparing syllabi in two languages and reading lists in three languages, familiarizing themselves with innovative teaching methods, using audio-visual equipment, and adopting a Western orientation toward research and publications.

The study also found that graduates of the College, both "new" and "old", adopted the dominant approach and applied this modern-liberal orientation in their school teaching. As a result, they present a balanced worldview of most of the dominant streams in Islam and retain an apolitical stance. This is the result of a reality in which the teaching of Islamic religion in Israel is not supported by the state, the Arab leadership or the population of parents and teachers is consequently marginalized.